

„BUJDOSÓNAK SZÜLETTEM”

Hódoltsági irodalom.

Az irodalom államosításától

a forradalomig

„Minden reggel, ébredés után, megeszem egy hámozott almát, elszívom az első cigarettát, s aztán fél órán át olvasom a Bibliát és Arany vagy Vörösmarty valamelyik versezetét. Ennek a reggeli szájöblögetésnek kettős célja van: nem akarom elfelejteni, hogy magyar vagyok és nem akarom elfelejteni, hogy ember vagyok.”

(Márai Sándor: *Napló*, 1949)

A *Válasz* 1935-ös évfolyama élén jelent meg Cs. Szabó László *Levél a Bujdosóhoz* című esszéje: „Bujdosónak születtem. Anyyira bujdosónak, hogy legszívesebben egy deltánál éltem volna, esőverte nagy ablakkal a tengerre. [...] De hiányzott a bátorságom, hogy kitartsak a jó ösztön mellett. Ma már túl vagyok az első ifjúságon, egyhamar nem könyöklök külföldi hidak karfájára vagy búbos vízköpőkre. Irigylés nélkül, fájdalmas magyar felemre fordulva gondolok kitartóbb bujdosókra.”¹ Amikor Cs. Szabó ezt írta, huszonkilenc éves. Éppen másfél évtizeddel korábban rózta e sorokat, mint tényleges száműzetésének kezdete. 1937-ben jelent meg *Levelek a száműzetésből* című kötete. Semmilyen személyes vagy történelmi tapasztalata, tudása nincs erről az állapotról, ezekről az érzésekről. Vajon honnan jöttek ezek a gondolatok, hiszen még a leglázasabb álmaiban sem merülhettek fel azon idők borzalmai, amelyek majd valóságosan is bujdosásra kényszerítik? Aztán, ha úgy tetszik, megjött a bátorsága is. Könyökölhettet leget külföldi hidak karfájára, búbos vízköpőkre.

Halála óta közel negyedszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy Cs. Szabó László életművének egy igen fontos fejezete a magyarországi olvasók előtt is ismertté válhasson. Áruklodó ez a késlekedés, s feltehetően csak hosszas nyomozás után körvonalazhatnánk okait. Ehelyett e körben meg kell elégedjünk Füzi László összefoglalásával: „A Cs. Szabóra jellemző szellemi meditáció azonban kívül

került a magyar életen, s a politikai mozgás is gyorsabb volt annál, amivel ez az írói világ kapcsolatba tudott volna kerülni. Cs. Szabó olvasóra találása azóta is várat magára, ez akkor fog majd bekövetkezni, ha a szellemi élet visszatér a maga szellemi kérdéseire – s ha szükség lesz még arra a szellemi tájékoztatásra, amelyhez Cs. Szabó László akarva-akaratlanul a maga alakját és gondolkodását hozzákapcsolta. Ha ismételten kialakul a szaktudomány és a szellemi semmitmondás közötti sáv, ha a műveltségnek, a szakmán és a szakmaiságon túlmutató műveltségnek ismét kultusza lesz Magyarországon.”²

Az emigráció első éveinek terméséről teszünk tehát említést, az 1949-es kényszerű meneküléstől az 1956-os forradalomig, ahogy Cs. Szabó nevezete, a „hódoltsági irodalom” korszakáról írott esszéiről, vagy a szerkesztő kormeghatározását ide idézve: az irodalom államosításától a forradalomig tartó időszakában születettekről. A könyv terve Czigány Lóránt, a kötet szerkesztőjének fejében már Cs. Szabó életében, a *Hűlő árnyékban* című kötet bibliográfiájának összeállításakor megfogant, amelynek pillanatát így idézte fel: „A másik téma³ pedig az volt, és a mai napig sajnálom, hogy még mindig nem jelent meg, hogy nagyon kombattáns hangvételű cikkei voltak az ötvenes évek irodalmi életéről a *Hungária* című müncheni lapban. Nagyon civilizáltak voltak, mert ő mindig olasz párbajtőrrel vívott, és csak oda szúrt, ahova kellett, máshová nem, a lábára sem lépett senkinek. Amikor mondtam neki, hogy össze kellene állítani ezeket is, mert nagyon jó kortörténeti dokumentum az ötvenes évekről, akkor azt mondta elgondolkozva: ezt majd a halála után kell...”⁴

Cs. Szabó László 1935-től 1944-ig a Magyar Rádió irodalmi osztályának vezetője volt, ahová Kozma Miklós elnök hívta meg, Németh László távozását követően. A rádióban vezetése alatt, amíg lehetett, számos baloldali és zsidó író is megszólalhatott. A német megszállás után tisztségéről lemondott, Balatonfüreden Bajor Gizi villájában, majd Budán bujkált. Bajor Giziről öngyilkossága okán már emigránsként e kötetbe is felvett írásában emlékezett, olyan barátra, akinek elvesztését nemzeti gyászként élte meg, hiszen őt a magyar színészet géniuszának tudta. 1945 után Ortutay Gyula a rádió elnökeként visszahívta korábbi munkahelyére, de Cs. Szabó nem vállalta, s helyette a Képzőművészeti Főiskolán tanított magyar irodalmat és művelődéstörténetet. 1948-ban féléves itáliai ösztöndíjat – pontosabban egy külügyminisztériumban dolgozó tisztelő baráttól fél évre és kizárólagosan Itáliára érvényes szabaduló levelet, útlevelet – kapott, amikor is a Római Magyar Intézetben lakott. Hat hét múlva azonban – eddig tarthatott a hatóságoknak, amíg konstatálták nem kívánatos vagy éppen talán nagyon is szándékolt szabadulását – Bóka László, ahogy Cs. Szabó írta, mint államtitkár és nem, mint író táviratilag hazarendelte: „szolgálatátellelre azonnal jelentkezzék boka”.⁵ Mivel ekkoriban már bőségesen folytak a koncepciók perек, s a baljósan rövid hazarendelő szöveg nem hagyott kétséget a küldő szándéka felől, választania kellett az otthoni „bizonyosság” és az emigrációs lét

„bizonytalansága” között.⁶ Hogy mennyiben lett volna bizonyosság a hazatérés, illetőleg mennyiben bizonytalanság a száműzetés, arra más-más nézőpontból eltérő válaszok adhatóak. Mindenesetre Cs. Szabó László az utóbbit, a teljes lét-bizonytalanságot és hontalanságot választotta. De egyben a szabadságot és az írói függetlenséget is.

73

Megalázó körülmények között, nyomorogva élt, egy firenzei utazási irodánál idegenvezetőként és bolti alkalmazottként dolgozott. Az írói forrás is elapadni látszott, hiszen az 1949-es esztendőből mindössze egyetlen írását regisztrálta az irodalomtörténet⁷. Neki, akinek addig tucatnál több könyve jelent meg, aki a *Nyugat*, a *Válasz* és a *Magyar Csillag* megbecsült szerzője volt, a második Nyugat-nemzedék egyik kiemelkedő esszéistája. Nem érzem pontosnak és elégségesnek azt a megfogalmazást e helyzet jellemzésére, mely szerint ez lett volna élete mélypontja, hiszen ez az állapot ennél sokkal többet és kilátástalanabb, egy új minőséget jelenthetett számára: életének nem egy soha nem látott szintre történő süllyedését, de teljes törését és egy új kezdetét, kedvezőtlenebb kilátásokkal, mint amilyen valaha volt.⁸

S ha teljes a kilátástalanság, közel a segítség. 1950-ben Washingtonból, az Amerika Hangjától és Londonból, a BBC magyar osztályától is szinte egy időben érkezett az állásajánlat. Cs. Szabó a londoni ajánlatot fogadta el, amely bár anyagiakban szerényebb, de a szellem szempontjából szabadabb és függetlenebb helyzetet ígért, hiszen míg az egyik a kormány hivatalos szócsöve volt, addig a másik egy attól személyében és szervezetében független, az európai kultúrkörben kiemelkedő presztízsű és tekintélyű parlamenti intézmény. Ez az állás nemcsak az anyagi függetlenséget, a megélhetés mindennapi biztonságát hozta vissza számára, de az írói működés lehetséges kereteit is megteremtette. S habár belépésekor a lelkére kötötték, hogy a BBC nem a száműzött magyarság árnyék Magyar Rádiója, az esszéíró Cs. Szabó átszakította e láthatatlan kötöttséget, bármihez nyúlt, legyen az Shakespeare, Turner, Eliot, Henry Moore, Michelangelo, Delacroix, Hugo, az magyar üggyé változott hangján, s azzal oly módon foglalkozott, ahogyan azt a megszállás alatt lévő magyarországi Magyar Rádióban senki sem tehetné. Így töltődött fel Bridget Boland angol szerző drámájának ismertetése egy új, magyar, vagy ha tetszik, közép-európai dimenzióval, olyan drámai tartalommal, amelyről még a darab szerzőjének sem lehetett fogalma, hiszen míg az angol nézőknek *A fogoly* csupán egy nyomasztó kortörténeti és klinikai tanulmány volt, addig a magyar és közép-európaiak számára bőrükre égő történet: „Boland nem tudja, milyen tömör fából faragták a vértanúkat. Nem tudja, hogy a vasfüggöny mögött nem Dosztojevskij metafizikai ellenfelei néznek farkasszemet, hanem a védtelen és fegyvertelen egyház áll szemben a gépesített terrorral: Mindszenty József Décsi Gyulával. Igaz, a téma a

Új Forrás 2010/9 – Petrik Béla: „Bujdosónak születtem”
Hódoltság irodalom. Az irodalom államostásától a forradalomig

vasfüggöny mögül való, de a dráma valahol Nyugaton játszódik, egy képzeletbeli kommunista fellegvárban, ahová nem ér el Moszkva keze, s ahol bizonyos mértékig még érvényesek a nyugati szellem játékszabályai. Akik hallották a budapesti rádióban Mindszenty bíboros pertárgyalását [...], jól tudják, hogy 74 a módszer egyszerűbb, durvább és becstelenebb.”⁹

A BBC és Cs. Szabó egymásra találásával Magyarország kapott egy szabad és független magyar nyelvű rádiót, s valószínűleg ennek köszönhetjük a Cs. Szabó-életmű emigrációban újra induló fejezetét.¹⁰ Ha egy vasárnapi rádió-esszéjéről úgy gondolta, hogy érdemes az éter hullámain túl is megőrizni, kétszeresére-háromszorosára bővítette, átdolgozta és külföldi magyar lapokban, folyóiratokban tette közzé. A rövidebbeket az *(Új) Hungáriában*, a hosszabbakat a *Látóhatárban*, majd később az *Új Látóhatárban*, *Katolikus Szemlében*.

S ha civil élete kapcsán az előbb törésről, úgy az írói életmű esetében a szerves folytatásról beszélhetünk, hiszen bár kevesebb európai műveltségű és kötődésű esszéistát ismerhetünk nemzedékéből, nála a gondolat és a szó iker születésű. „Nekem Homéroszról és Shakespeare-ről, az angolokról, a négerekről és arabokról, a Dunáról, Szajnáról, Volgáról, angol székesegyházakról, Erdélyről s a Kremlről csak magyarul vannak gondolataim.”¹¹ Elképzelhetetlen volt tehát számára az Arthur Koestler-i átalakulás, hogy magyar íróból angollá gyúrja át magát, hiszen neki a haza kultúráját, hagyományát, egy nemzet történelmét jelentette, amellyel mélységesen azonosult. „Ezt a hazát nem veszítette el – sőt, magával vitte. Nem is volt hát igénye, hogy egy más – és ebből a szempontból teljesen idegen – kultúra közegébe akarjon behatolni; érvényesülési vágya nem külön az egykor vállalt írói szereptől, a magyarságára mint adottságra épített munkahipotézistól függetlenül működött – mint működhetett volna mondjuk egy vérbeli regényíróé vagy akár egy olyan esszéistáé, akit általában a művelődéstörténet izgat vagy a világ nagy festői.”¹² Így a rádiós működésével párhuzamosan írásai is egyre szaporodtak, az 1949-es némaságot követően, az angliai letelepedés után 1951-ben már 19, 1952-ben 10, 1953-ban 21 publikációt találunk neve mellett. Témái ugyanazok, mint korábban, irodalom, művészet, kultúra, a magyar irodalmi élet eseményei, Nyugat-Európa, Anglia.

S ahogyan korábban is utaltunk rá, háború előtti írói működésének legfontosabb célja és értelme, a magyar kultúra és a nyugat-európai kultúra egymáshoz közelítése, a klasszikus európai műveltség beoltása a magyar irodalom és kultúra világába, a hagyományos európai és magyar értékek szintetizálása. A BBC-ben ez a vállalt feladat, több szempontból is még inkább hangsúlyos: egyfelől tudatosult benne szerencsétlenségének az a szerencséje, hogy az e szempontból kiemelt helyzetben lévő intézménynél dolgozhat, a világ egyik kulturális fővárosában élhet, tanúja és részese lehet e szellemi pezsgésnek; másfelől annak világos felmérése, hogy a magyar irodalom és kultúra Magyarországon a teljes szellemi és fizikai leigázottságban, valamennyi szóra is érdemes kortársa

– irányzattól függetlenül – a teljes elhallgattatás állapotában él. Ez a helyzet ezért szükségképpen két irányba vezette írásait. Egyfelől a mindennapok magyar valóságával szembesítő és azokat kommentáló, másfelől egy tág horizontú, általános kultúra- és művelődéstörténeti, az etruszokkal, görögökkel, Rómával, Bizánccal, az európai kultúra alapjaival foglalkozó esszék felé.

75

A kötet e korszak magyar tárgyú írásait gyűjtötte egybe, azokat, amelyeket jószerével a kutatókon kívül senki sem ismert, melyek elzártságuk okán mindaddig nem válhattak irodalmi tudatunk részévé. Hiszen születésükkor a magyar olvasók természetesen nem ismerhették meg azokat, s azóta is kis példányszámú, ritkaságszámba menő emigráns folyóiratokban, újságokban várták a felfedezés és feltámadás idejét, a kötetbe gyűjtés tehát, ha megkésve is, a magyar irodalom örökségének leletmentése, az enyészet elől történő menekítés. Az igazság és a tények pontosítása érdekében annyit hozzá kell fűzzünk, hogy Cs. Szabó akarata szerint az írások csak halálát követően jelenhettek meg, mivel ezekben rendkívül éles, de nem indokolatlan kritikával illette akkor még élő kortársai egy részét. Nem volt kímélet benne sem az egyik oldal, sem a másik irányában: „Nekik Déry Tibor kell, a pumpoló kártyás és elzüllött nagytőkés fiú, aki jó pénzért, azaz egy-két Kossuth-díjért még önmagával is elhiteti, hogy Sztálin a világtörténelem legnagyobb csodája. Nekik Devecseri Gábor kell, az ugrifüles, szeleburdi Homérosz-fordító, akit saját mulatságukra beöltöztettek őrnagynak. [...] Nekik Karinthy Ferenc kell, azaz 'Cini', egy nagy név gyászos örököse, aki harminckét villogó foggal harap a koncba, s harsogva piszkolja azokat az első zsengeit, amiket még nyílt agyvelővel írt.”¹³ De ugyanilyen keménységgel támadt Darvas Józsefre, Kónya Lajosra vagy éppen Veres Péterre is: „Veres Péter, akit a radikális magyar fiatalság gyanútlanul lelkesedve annak idején megtett a nemzet parasztjának, megfontolt vedlésekkel átváltozott a nemzet papagájává, s néhány kezdeti melléfogás után most már pontosan kihúzza a küldött parancsokat a moszkvai planétás dobozból.”¹⁴

Az esszék hangvétele ironikus, néhol dühös és haragos, de mindig felelős és kizárólagosan a minőség és értékközpontúság jegyében fogantak, a BBC-nél feltehetően másképp nem is nagyon szólhatott volna. Olyan hangot ismerhetünk meg írásaiból, amelyet itthon szélesebb körben eddig nem, s ez a hang az ötvenes évek totális diktatúrája idején a kilencvenes évek függetlenségének és szabadságának tónusával szól, a *Nyugat*, a *Válasz*, a *Tanú* és a *Magyar Csillag* minőség-eszményének és értékközpontúságának igényével. Az ötvenes évek irodalmi diktatúrájának mindennapi eseményeit értékelte és kommentálta a szólás- és vélemény szabadság teljes fegverzetében, a magyar és a több ezer éves európai irodalom és kultúra hagyományainak és értékeinek nézőpontjából. Cs. Szabó e friss és örök érvényű hangjából, illetőleg az általa bírált dermesztő, kultúra előtti

Új Forrás 2010/9 – Petrik Béla: „Bujdosónak születtem”
Hódoltság irodalom. Az irodalom államostásától a forradalomig

világ ütközéséből az írások olyan egyedi atmoszférája és hangulata alakult ki, amely a kötet különös és utánozhatatlan sajátja, s amely leginkább a kádári rendszerben szocializálódottak számára – az összehasonlíthatóság miatt – jelenthet unikális élvezetet.

76 Tegyük hozzá, s ez egyúttal magyarázatul is szolgál az évtizedekig tartó hibernálásra, az írások élesen kommunista ellenesek, kíméletlenül vágtak a diktatúrát bármely szinten kiszolgálók felé, függetlenül a kiszolgáló esetleges korábbi valódi érdemeitől. Ahogyan a szerkesztő fogalmazott: „Anti-kommunista publicisztika ez a javából, bár szerzőjük soha nem ragadtatta el magát szélsőséges nézetekre, és az 'antikommunisták' között megválogatta, kivel áll szóba.”¹⁵ Cs. Szabó meglepően tájékozott, s érezni, hogy szorosan követte a magyar közélet és irodalom eseményeit, pontos rálátása volt a fontosabb eseményekre. „Attól megkímélt a beosztásom, hogy naponta végigleljem a *Szabad Népet*, másnak volt a feladata. De pártértekezlet után már nekem kellett felhajtanom a *Társadalmi Szemle* ideológiai ricinusát, csak kortyonként bírtam, napokon át. Viszolyogva is szívesen tettem, mert – valljuk csak be, elvtársak! – nem akartam tájékoztatlanul kimaradni a Kreml magyarországi és közép-európai áramkörökre átkapcsolt stratégiai parancsosztásából.”¹⁶

Egy józan és illúziók nélküli gondolkodót ismerhetünk meg a kötet lapjairól, aki kész volt vitába szállni emigrációs társaival is. Jó például szolgálhat erre a Látóhatárban, Borbándi Gyulával, az 1945-ben született magyar demokrácia témájában folytatott vitája.¹⁷ Cs. Szabó ebben az írásában határozottan elutasította azt a szemléletet, amely szerint a földosztással és egyéb, a demokrácia megteremtése érdekében tett intézkedésekkel elindult a magyar társadalom egy demokratikus államalakulat felé. Véleménye szerint a magyar demokrácia halva született, az oroszok az első pillanattól kezdve virtuális tagállamként tekintettek a megszállt országra. „Mire a nagy nyugati demokráciák észbe kaptak, az országok üttörői a lenini taktika szerint meg voltak szállva. Ez történt Magyarországon is. Nem vettem részt se minisztertanácsokon, se országos horderejű tanácskozáson, de parasztpárti és szociáldemokrata barátaim, legalábbis azok, akiknek helyén volt az eszük és szemük, már 1946 vége felé reménytelennek látták a helyzetet, s ezt a reménytelenséget éppen a végzetesen rossz kezdetnek tulajdonították.”¹⁸ Cs. Szabó szerint a magyar demokrácia valóban megérett már mindenféle felszabadító bejövetele előtt a lelkekben és elmékben, parasztságunk a falvakban valóban országló méltósággal viselkedett, azaz adva volt a magyar demokrácia megvalósíthatóságának politikai alapja, de ez nem jelentheti azt, hogy a „moszkovita ellenőrzés alatt álló pártközi demokráciát” védelmünkbe vegyük, vagy akár csak ezt az időt a magyar történelem szebb lapjain említsük.¹⁹

„A hazai irodalmi termés szemlélésén keresztül formált véleményt, a művek minősége mellett a magyarországi politikai konstellációt is érintve: érzékenyen figyelve író és (a kommunista) politika viszonyára.”²⁰ Babits-

tanítványként érhetően kevesebbet foglalkozott a másik nagy mesterral, Móricz Zsigmonddal. Halálának 10. évfordulóján – ahogyan Babits Mihály, a „próféta” estében is – azonban külön esszét szentelt neki, igyekezve kiszabadítani őt a baloldal által ráerőltetett új szerepből: „Zajlik az ünnep Móricz sírján, az atyafiságos magyar szeretet és gyűlölet epikusát meg kell tenni a nemzetközi osztályharc és osztálygyűlölet előfutárának. Nem lesz könnyű dolguk a sírgyalázóknak!”²¹ Számos országhatárnyi messzeségből is néhány mondatban pontosabban diagnosztizálta Erdélyi József visszatérésének legfontosabb dilemmáját és a kommunista párt által felkínált lehetőség kilátástalanságát, mint az utána következő sok évtizednyi irodalomtörténet-írás. „Mit kezd a költő a kegyelemmel? Ha olyan versekkel folytatja, mint az *Aranyasszony*, ha nem csettint jóízűeket az új és keményebb szolgasorhoz, a párt nem tudja felhasználni, s visszalöki a süllyesztőbe, ha meg olyan versekkel folytatja, mint a *Villany*, s a Kónyák és Devecserik siralmas vetélytársaként rímbe szedi az orosz hadfelszerelési parancsokat, visszalöki a költészet. Vagy talán megpróbál zsvány alkut kötni magával s a megszállókkal, és három vonalas versre ír egy-egy szép, ’régimódi’ Erdélyi verset? Akárhogy lesz, nem lehet irigyelni a szomorú feltámadásért sem így, sem úgy, sehogyan sem.”²² Lelkesen üdvözölte Szabó Lőrinc válogatott verskötetét, amelyhez Illyés Gyula írt előszót, tanulmányt szentelt Tamási Áron regényművészetének, s felmutatta – remekbe szabott tördőfések kíséretében – a nagy pályatárs, Németh László Galilei-drámájának korához szóló üzenetét: „A nemzedék, amely félig kivetettnek érezte magát a hazájában a két háború közt, csak 1949-ben jutott az öreg Galilei sorsára. Akkor került a ’keskenyfejűek’ gyűrűjébe, amely holt nyílt, hol alattomos terrorral követelte, hogy ne gondolja, amit gondol, s a nemzet *megettévesztésére* írja át az igazságot, amelyet legjobb hittel valamikor leírt a nemzet megnemesítésére. Ma már tudjuk, mit állt ki a nemzedék, s mit gondol saját sorsáról az utódok emlékében. Ott áll írva a *Csillag* januári számában. Németh László Galilei-drámájában. A rendszer népes udvart tart magának talpnyaló fél-írástudókból. Hizlalja, nyaraltatja, utaztatja őket. Csak évek vagy évtizedek múlva fog kiderülni, egy jobb korban, hogy mekkora fejedelmek bolyongtak rangrejtve a hangos cselédek között.”²³

A kötet minden lapján érezzük a „*Cs. Szabó-jelenséget*”, amit nehéz körülírni és pontosan definiálni, de amelyet Czigány Lóránt így foglalt össze: „Van egy író velünk itt Nyugaton, aki bár tisztséget nem visel, de tanácsát, véleményét kikéri és meghallgatják, s mivel jelentős életművel rendelkező író, a fórumok, intézmények, kiadványok súlyát jelenlétével emeli, az új vállalkozások útját egyengeti, vagy legalább jóindulatúan bírálja, s ugyanakkor egyik csoportosulásnak sem szürke eminenciása, s így az egymással laza kapcsolatban lévő vagy enyhe ellentétekkel koegzisztáló intézmények és írói csoportosulások között

egyfajta kohéziós erő szerepét tölti be. Ezenkívül a nap 24 órájában, illetve az év 365 napján ír, akinek megvan a tekintélye ahhoz, hogy személyes példamu-
tatással serkentse író társait, nemcsak a fiatalabbját, hanem az idősebbeket is,
akik dohogva ugyan, de hallgatólagosan elismerik arbiteri tisztét. Ez is
78 egy életmű, aminek tételeit semmiféle bibliográfia nem fogja tudni
kimutatni. A serkentést, az ösztönzést, amit folyóiratok, egyesületek, írók
kaptak Cs. Szabó Lászlótól.²⁴

Azzal a tudattal vegyük kézbe Cs. Szabó könyvét, hogy ritka találkozásnak
lehetünk részesei. A kötet ugyanis nemcsak kortörténeti dokumentum, hanem
közelmúltunk, a kommunista diktatúra mindennapi életének kritikai elemzése
is, ha úgy tetszik, vérbeli szamizdat, amely találó, finom és árnyalt megfogal-
mazásokkal, élményszerű szókapcsolatokkal adja pontos látteletét a baloldali
parancsuralmi rendszer természetrajzának. Olyan valós idejű elemzések sorát
olvashatjuk, amelyekre mások ezekben a legszigorúbb időkben még az asztalfió-
kok számára sem vállalkozhattak, így szinte – alkotójuk személyét tekintve is –
páratlan ritkaságnak számítanak, egy nemzedék kényszerűen abortált kritikai
munkásságának pótlására szolgálnak. (*Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp. 2008*)

¹ Cs. Szabó László: *Levél a bujdosóhoz – Levelek a száműzetésből*. Franklin Társulat, Budapest, é.n., 13-14. o.

² Füzi László: *Az esszé nagymestere – Új Könyvpiac*, 2005. 03.01.

³ A szövegben említett egyik a Skakespeare-ről szóló íráskötetbe gyűjtése, amely már a nyolcvanas évek végén, 1987-ben megvalósulhatott – P.B.

⁴ Albert Zsuzsa: *Legenda Cs. Szabó Lászlóról II. rész – Vigília*, 2005. január

⁵ Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban* – EPMSz, év nélkül, 103. o.

⁶ „...az év legvégén hagytam el az országot karácsony másodnapján s velencei megszakítással egy didergő, kísértetiesen üres városban, 1949. január elsején érkeztem Rómába. Mivel indulásom előtt naphosszat gyöttrődve se tudtam dönteni: maradjak-e kint, térjek-e majd haza, egy árva szöghöz sem nyúltam kicsi, de muzeális lakásomban, semmit sem dugtam el, egy papírszeletet sem vittem ki, holott feltűnés nélkül megtehettem volna, akár egy héten át. Jó, jó, szaporodó vészjelek ellenére még nem tudtam elszánni magam az esetleges nyaktörő ugrásra, de azért máig sem értem, egyre kevésbé fogom fel, hogy viselkedhettem botozást érdemlő, ilyen eszelős könnyelműséggel!” – Cs. Szabó László: *Magyar író az emigrációban – Hűlő árnyékban*, uo. 202. o.

⁷ *Journal (Olaszországi feljegyzések)* – *Courrier de l'Occident*, 1949. december 31.

⁸ 1951-től haláláig Angliában élt, 1951-től 1972-ig a BBC magyar osztályának belső munkatársa volt, majd nyugalomba vonulása után külsősként a BBC-nek s a Szabad Európa Rádióknak dolgozott. Az emigráns magyar irodalmat szervezte, írt az *Irodalmi Újságba*, az *Új Látóhatárba*, a *Katolikus Szemlébe*. 1958-ban lett angol állampolgár.

⁹ Cs. Szabó László: *A fogoly*. Id. mű. 79. o.

¹⁰ Lásd erről: Vajda Miklós: *Cs. Szabó László – Egy író, három élet*, Újhold-Évkönyv, 1987/2., Magvető, Budapest, 1987., 297. o.

¹¹ Cs. Szabó László: *Magyar író az emigrációban – Hűlő árnyékban*, id. mű 226. o.

¹² Vajda Miklós uo. 298. o.

¹³ Cs. Szabó László: *A fertő*. Id. mű. 51. o.

¹⁴ Cs. Szabó László: *A rágalmazó*. Id. mű. 138. o.

¹⁵ Czigány Lóránt: *Előjáróban* – Cs. Szabó László *Hódoltsági irodalom*, Mundus Kiadó, Budapest, 2008., 8. o.

¹⁶ Cs. Szabó id. mű 117. o.

¹⁷ Zárójelben jegyezzük meg, hogy a vita ellenére Cs. Szabó a (*Új*) *Látóhatár* folyóirat egyik legfőbb támogatója és kiemelt jelentőségű szerzője, a szerkesztőségnek pedig haláláig megbecsült és vezéralaknak tekintett szerzője.

¹⁸ Cs. Szabó László: *Disputa a magyar demokráciáról*. id. mű. 27. o.

¹⁹ Uo. 30. o.

²⁰ Monostori Imre: *Cs. Szabó László és a népi irodalom* – Forrás 2005. 11. szám

79

²¹ Cs. Szabó László: *Tíz év múltán* – id. mű 124. o.

²² Cs. Szabó László: *Erdélyi József feltámadása* – id. mű. 152-153. o.

²³ Cs. Szabó László: *A második Galilei pör* – id. mű 206. o.

²⁴ Czigány Lóránt: *Cs. Szabó Lászlóról két tételben* – „Angol az útlevélem, de magyar a büszkeségem” – Mikes International, Hága, Hollandia 2005. 34. o.

